

Ağız Tartışmalarında Ses Özelliklerinin Sınıflandırılması Üzerine Düşünceler ve Uşak İli Ağzı Örneği*

Gürer Gülsevin**

Ağız tartışmalarında Ses Özelliklerinin Sınıflandırılması Üzerine Düşünceler ve Uşak İli Ağzı Örneği

Türkçenin ağızları ile ilgili bir çok değerli çalışma yayımlanmıştır. Ancak, bunların bir çoğunun dil incelemesi bölümlerinde, yöntemsizlikler görülmektedir. Bu makalede, Türkiye’de yayımlanmış ağız çalışmalarının ses bilgisi bölümleri üzerinde durulmuştur. Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, bugüne kadar yayımlanmış eserlerde ses değişmelerinin verilmiş tarzları eleştirilmiştir. İkinci bölümde ise, Uşak İli Ağızları üzerinde, yeni bir sınıflandırma yöntemi önerilmiştir. Bu yöntemin temeli, ses olaylarını “karakteristik olan” ve “karakteristik olmayan”; “yaygın olan” ve “yaygın olmayan” gibi sınıflandırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ağızbilim, Türk ağızbilimi, Uşak ağzı.

The Arguments for Classification of Vowel Specifications of Dialect Research and Examples of Uşak County’s Dialect

There are a lot of publications on Turkish dialects in Turkey. However, there are classification mistakes in phonetic parts of this books. In this paper, I have mentioned on phonetic parts of researchs that were published in Turkey. My articles has two main parts. In first part, have been criticized the phonetic divisions in the publications. In second part, I proposed a new method (system) related to phonetic divisions on Ushak Dialects. The basic part of this method is the classification of phonetic changes as “characteristic features” and “non-characteristic features”; and as “widespread features” and “non-widespread features”.

Key Words: Dialectology, Turkish dialectology, Uşak dialect of Turkish.

* IV. Türk Dili Kurultayı’nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. gurer_gulsevin@yahoo.com

I. Giriş

Ağızlarımızla ilgili araştırmalar, her geçen gün kaybolmaya yüz tutmaları sebebiyle, Türkoloji çalışmalarında öncelikli bir sraya oturmuştur. 1980'den sonra özellikle akademik tez çalışmalarına da konu olan bu sahada, son yıllarda fevkalade değerli incelemeler araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

Yayınlanan araştırmalarda verilen metinler, belki toplandıklarından bir gün sonra bile tekrar ulaşamayacağımız malzemeyi bizlere sunduklarından, değerleri tartışılmayacak kadar büyüktür. Ayrıca, bu çalışmaların inceleme bölümlerinde, ilgili ağızların son derece ayrıntılı dil özellikleri de verilmektedir.

Bu yazımızda, ağız araştırmalarının dil incelemelerinde verilegelen “ses değişimleri” bölümleri ile ilgili bazı düşüncelerimizi ortaya koymak istiyoruz.¹

II. Sorun

Türkiye’de yaşayan Türk dili araştırmacıları olarak, Türkiye dışındaki lehçelerimiz ile ilgili bazı bilgilere sahibiz. Bu lehçelerin pekçoğu ile tam olarak konuşarak anlaşamamak da mukayeseli Türk lehçeleri ile ilgili bilgilere dayanarak “*colgo*” kelimesi geçen bir metnin Kırgız Türkçesine ait olduğunu anlayabiliriz. Çünkü, kelime başında, bizdeki “y” sesi yerine “c” var; ilk hecedeki dudak ünlüsü “o”nun etkisi ile ikinci hecedeki “a” da “o” sesi hâline gelmiş. Herhangi bir metinde, kelime ve hece başlarındaki “s”ler “h” olmuşsa, “z” sesleri “peltek z” olarak görülüyorsa, o lehçenin de Başkır Türkçesi olduğunu anlayabiliriz.

Türkiye’de yaşayan Türkler de, konuşulana bakarak, o ağızın Anadolu ve Rumeli’nin neresine ait olduğunu anlayabilir:

“*size celayrum da*” diyen kişi Karadeniz’in doğusundandır.

“*sabaha kadar başım ağridi*” diyen kişi Anadolu’nun doğu / güney-doğusundan olabilir.

“*bej ırsız girmiş kumşunun evine*” diyen ise Trakya’dan bir kimsedir.

Şimdi, Türkiye’de yapılan ağız araştırmalarının sonuçlarını değerlendirmek için şu soruları sorabiliriz :

- Türkiye’de yaşamayan kimseler, *Denizli, Trabzon, Muğla, Edirne, Diyarbakır* vs. ağızlarına ait bir metni ilk bakışta tanıyabilirler mi?
- Bu kimseler, ilgili ağızlardaki ses değişmelerini en ince ayrıntılarına kadar işleyen çalışmalarda verilen özellikleri incelediklerinde yöreyi kolaylıkla tanıyabilirler mi?

¹ Ağızlar üzerine yapılan araştırmaların bibliyografyası dahi bir kitap oluşturmaktadır. Biz burada, yapılan bütün çalışmaları değil, özellikle 1990 yılından sonra yayınlanmış birkaç değerli ve titiz araştırmalardan 7 tanesini değerlendirmeye çalıştık (bkz. Kaynakça).

- Bu çalışmalar, ses değişmelerini sınıflandırdıklarında, ilgili ağızı karakterize eden özellikleri araştırmacı veya okuyuculara gereği gibi sunabilmişler midir?

III. Ağız Araştırmalarındaki “Ses Değişmeleri” ile İlgili Sınıflandırmalar Üzerine Düşündüklerimiz

Ağız araştırmalarımızın “ses değişmeleri” başlığı altında, son derece ayrıntılı olarak seslerin değişmeleri verilmektedir. Ünsüzler için, genellikle, “tonlulaşma, sızıcılılaşma, dudaklılaşma vs.” başlıkları altında bir sınıflandırma yapılır. Araştırmacının dikkat ve titizliğine göre, bunlar kendi içlerinde “kelime başında”, “kelime ortasında” ve “kelime sonunda” olmak üzere de ayrılır. Sonuçta, o ağızda, kelime başı ünsüzleri ile ilgili pekçok ses değişmesi ortaya çıkar. Ancak, bu sınıflandırmalarda, o ağız için karakteristik olan ve son derece yaygın görülen değişmeler ile sadece bir veya birkaç örnekte geçmiş, hatta bir kişinin yanlış telaffuzu sonucu kaydedilen değişmeler bile aynı sınıflandırma içinde değerlendirilmiştir. Örnek olarak,

k- > ğ-

k- > g-

t- > d-

gibi ağızlarda yaygın ve karakteristik olan değişiklikler ile

v- > h- (vücut > hücut)

m- > v- (mesaiye > vesayeye)

l- > n- (lahana > nahna)

-v- > -g- (övey > ögey)

gibi nadir ve hatta istikameti ters verilen örnekler bir arada sıralanmaktadır.

Son yıllarda yayınlanan birbirinden değerli ve emek ürünü çalışmaların ses değişmeleri bölümleri gözden geçirildiğinde, hemen hepsinde, o ağza ait metinlerde geçen bütün ses değişmelerinin dikkatle tesbit edilip yukarıda belirttiğim tarzda bir sınıflandırma ile sunulmuş oldukları görülür. Ancak, bunların hangilerinin o ağızı temsil ettiği, hangilerinin yaygın, hangilerinin serpinti hâlinde bulunduğu yönelik bir tasnif yapılmadığından, incelenen ağızların genel karakterlerinin ortaya konulduğu da söylenemez. Hatta birtakım yanlış değerlendirmeler sonucu, “olmayan bazı ses değişmeleri” de, o yöreyi karakterize eden değişmelerle bir arada sıralanmıştır.²

² Pekçok yayında, -v- > -g- değişmesi diye başlık atılarak *ovey* > *ögey* örneği verilmiştir. Oysa burada durum tam tersidir; yani kelimenin aslı şekli zaten “*ögey*”dir ve bizim yazı dilimizde “dudaklılaşma” sonucunda “*ovey* / *uvey*” hâline gelmiştir.

Araştırmalarda verilen ı > i değişmesi de dikkat çekicidir; çünkü “ı”ların “i”ye dönüşmesi veya bizdeki “ı”ların “i” ile söylenmesi Türk dili tarihi için önemli bir veridir. Eski Türkçedeki *tl* / *til*, *iş* / *iş*, *sıgıt* / *şıgıt*, *-mış* / *-miş* şekillerinin izahı veya bugün Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde görülen “i”lerin nötr olma hadisesinin açıklanmaları için bizlere yeni malzemeler sunulmuş olur. O ağız da, bu özelliği ile Türk dili tarihinde önemli bir yer kazanır. Ancak, ı > i değişmesinin karşısında *çantayı* > *çenteyi* örneği verildiğinde, biz bunun Türk dili tarihini (düşündüğümüz

Konuyu daha iyi açıklayabilmek için burada bir ağız çalışmasını örnek olarak vermek istiyorum. Şu anda adını vermeyeceğim bu ağzımıza ait çalışmada sıralanan ünsüz değişmelerini, kitaptaki sırası ile vereceğim.³ Ancak, değişmelerin net görülmesi için, önce “kelime başında”, sonra “kelime ortasında” en sonunda ise “kelime sonunda” olmak üzere bir tablo hâlinde sunmayı uygun gördüm. Seçerek verdiğim bu ağız araştırması, konu ile ilgili yapılan araştırmaların genelini de büyük ölçüde temsil etmektedir.

(kelime başında ünsüz değişmeleri)		
	değişme	örnek kelimeler
1	ķ- > ğ-	<i>ķızıl > ğızıl</i>
2	f- > v-	<i>fişkin > vişgin</i> (Araştırmacı, pekçok örneği görüldüğünü söylüyor.)
3	t- > d-	<i>takı > dakı, tuz > duz</i>
4	s- > z-	<i>sual > zuval</i>
5	p- > b-	<i>pınar > bınar, pide > bide</i>
6	f- > h-	<i>folluk > holluk</i>
7	g- > k-	<i>güreş- > küreş-, geçti > keşti, günah > kūnah</i>
8	b- > p-	<i>bıçak > pıçak, bin- > pin-</i>
9	v- > h-	<i>vur- > hur-, vücut > hücut</i>
10	z- > s-	<i>zincir > sincir, zaten > sate</i> (Araştırmacı yaygın olduğunu söylüyor)
11	d- > t-	<i>dikenlik > tikenlik,deş- > teş-, doktor > toktur</i>
12	g- > k-	<i>gayrı > kayrı, garib > karib</i>
13	b- > m-	<i>benim > menim</i> (Metne baktım, bu örnek dışında benim olarak geçiyor)
14	m- > v-	<i>mesâiye > vesâyeye</i>
15	h- > y-	<i>hemşehri > yemşeri</i>
16	v- > m-	<i>vefat > mefat</i>
17	j- > c-	<i>jandarma > candarma, jip > cip</i>
18	h- > Ø -	<i>hemşehri > emşeri, hasta > asta</i>
19	m- > Ø -	<i>muhabbet > uabbet</i>
20	v- > Ø -	<i>vurdular > urdular</i>
21	y- > Ø -	<i>yenge > inge, yüzük > üssük, yetiş- > etiş-</i>
22	Ø - > h -	<i>elbet > helbet, ayran > hayran, ürüş- > hürüş-</i>
23	Ø - > y -	<i>esir > yesir, ibrik > yibrik, el > yel</i>

anlamda) ilgilendiren bir konu olmadığını anlarız. Çünkü bu değişim, aslında ı > i hadisesi bile değildir. Sadece, yabancı kaynaklı “çanta” kelimesi “çente” hâline geldiği için, kurallı olarak belirtme hâlinin “i”li şekliyle gelmesidir.

³ Bu ağzın yerine bir başka ağız da örnek verilebilirdi. Ancak, bazı karakteristik değişmeleri dolayısı ile hemen tanınabileceğini düşündüğüm için bu ağızı tercih ettim.

(kelime ortasında unsuz de ğişmeleri)					
	de ğişme	örnek kelimeler		de ğişme	örnek kelimeler
24	ķ > ğ	<i>alışķım > alışġım</i>	49.	h > ğ	<i>yahut > yaġut</i>
25	h > v	<i>yahu > yavu</i>	50.	l > n	<i>donim > dolum</i>
26	ç > c	<i>bahçe > bâce, ağaçın > âcın</i>	51.	n > m	<i>tenbih > tembih, karıncalı > karımcalı</i>
27	f > v	<i>sefer > sever, nıfus > nufuz</i>	52.	n > r	<i>için > içiri</i>
28	t > d	<i>uzatır > uzadır, sepeti > sepedi</i>	53.	n > y	<i>taksinin > taksıym, gonlu > goynü</i>
29	b > p	<i>abdest > aptez</i>	54	r > l	<i>bırâder > bilâder</i>
30	z > s	<i>makbuzu > makbusu</i>	55.	ş > s	<i>pasaport > paşaport</i>
31	c > ç	<i>gideceğiz > gitcez, pencere > pençere</i>	56.	y > n	<i>Ayşe > anşe</i>
32	d > t	<i>tedbir > tetpir, ediyor > etiyarı</i>	57	r > y	<i>radıyoyu > radyoru</i>
33	v > f	<i>merdiven > merdivfen</i>	58	d > Ø	<i>efendim > efenim</i>
34	b > f	<i>sabın > safın</i>	59.	ğ > Ø	<i>ağlayacak > âlaycak, daġlı > dâlı</i>
35	h > f	<i>nohut > nufut</i>	60	h > Ø	<i>cephe > cepe, tarhana > tarana</i>
36	v > p	<i>savuşur > sapışır</i>	61.	k > Ø	<i>Türkçe > turçe, bırakmadı > burâmadı</i>
37	ğ > y	<i>kaġıt > kıyat</i>	62.	l > Ø	<i>belki > beki, olsun > osun</i>
38	k > ğ > y	<i>akşam > aşşam, çocuġu > çocuyı</i>	63	n > Ø	<i>sonra > sora, insan > isan</i>
39	k > ğ > v	<i>akşam > aġşam > avşam</i>	64	r > Ø	<i>varsa > vâsa, verirler > veriler</i>
40	g > y	<i>de ğirmen > deyirmen</i>	65.	s > Ø	<i>anarşist > anarşit, namussuzu > namusuzu</i>
41.	g > ğ > v	<i>aġustos > avuztoz, soġan > suvan</i>	66.	t > Ø	<i>çifilik > çiftlık, dostlar > doslâ</i>
42	k > n	<i>elektrik > elentirik</i>	67	v > Ø	<i>hayvanların > hayannân</i>
43.	ç > ş	<i>açtık > aştık, pılıçler > pılışler</i>	68	y > Ø	<i>haydı > hadı, tuylu > tülu</i>
44	y > f	<i>Haskoy'de > haskufte</i>	69.	z > Ø	<i>atmazsan > atmasan</i>
45	y > v	<i>koye > kuve, buyur > buvur</i>	70.	Ø > m	<i>çekirge > çemkirge</i>
46	h > y	<i>sahıp > sayıp</i>	71.	Ø > n	<i>çesit > çesint</i>
47	v > y	<i>yovmiye > yoymıye, kevgır > keygır</i>	72.	Ø > r	<i>havuz > havruz</i>
48	z > y	<i>azcık > aycık</i>	73	Ø > y	<i>pusula > pusulya, alasin > alaysın</i>

(kelime sonunda unsuz değişmeleri)		
	değişme	örnek kelimeler
74	-ç > -c	<i>hiç > hic, kaç > kac</i>
75	-f > -v	<i>hoşaf > hoşav, herf > herv</i>
76	-t > -d	<i>kurt > kurd, dört > dörd</i>
77	-s > -z	<i>ağustos > avustoz, otobüs > otobüz</i>
78	-p > -b	<i>hep > heb, alıp > alıb, cevap > cuvab</i>
79.	-ş > -j	<i>ateş > atej, altmış > altmj</i>
80	-z > -s	<i>bız > bız, tuz > tus</i>
81	-g > -ğ > -y	<i>dağ > day</i>
82	-m > -n	<i>dokurum > dokurin, çağırırım > çarın</i>
83.	-r > -n	<i>kadar > kadan</i>
84.	-p > -k	<i>kurutup > guruduk, alıp > alık, çıkarıp > çıkarık</i>
85	-h > -Ø	<i>sabah > saba, silah > sıla</i>
86	-k > -Ø	<i>kırk > kır</i>
87	-l > -Ø	<i>nasıl > nası</i>
88	-n > -Ø	<i>zaten > zate, için > ıcı</i>
89	-r > -Ø	<i>var > va, bir > bı, demişler > demişle</i>
90.	-s > -Ø	<i>domates > domata</i>
91	-t > -Ø	<i>rast > raz, çift > çif</i>
92	-y > -Ø	<i>koy- > ko-</i>
93	-Ø > -k	<i>gayrı > gayrık</i>
94	-Ø > -m	<i>bır kere > bı kerem</i>
95	-Ø > -n	<i>gayrı > gayrın</i>
96	-Ø > -t	<i>bisküvi > püsküvüt</i>

Pekçoğumuz, araştırmada verilen ses değişmelerine bakarak, ilgili ağız bir çırpıda tanıyamadık. Belki bir kısmımız, 96 ses değişmesi bile verildiğinde, hâlâ bu ağız tanıyamamıştı.

Yukarıda verilen ses değişmelerinin hepsi doğru tespitlerdir.⁴ Ancak, bunca doğru tespit, veriliş tarzlarından dolayı bizleri doğruya götürememiştir. O hâlde, “Verilen ses değişiklikleri doğrudur, ancak verilme tarzı, yani sınıflandırılmaları hatalıdır” diyebiliriz.

İçinde 96 ses değişimi bulunan ağız şu şekilde sunarsak daha açık bir bilgi edinebiliriz :

h- > Ø-: Kelime başındaki h- sesi, düzenli olarak düşer. Ancak, korunduğu örneklere de rastlanır: *hasta > asta; hemşehri > emşeri;*

⁴ Elbette bunların arasında yanlış verilen örnekler ya da yanlış konulan başlıklar olmuştur; ama konumuz bu birkaç örnek yanlış değildir.

-ş > -j: Kelime sonunda, yaygın olarak görülür: *beş > bej, altmış > altmij, ates > atej*

Artık bu ağzın EDİRNE AĞZI olduğu rahatlıkla tahmin edilebilir. 96 değişikliği bizi zorladığı hâlde şu sonda verdiğim iki fonetik olayın bize o ağzı tanıtabilmesinin sırrı, hepimizce mâlumdur : Bu son iki özellik, o ağzı bize tanıtabilecek karakteristik ses değişimleridir.

Bir de, sadece kelime başı ünsüz değişikliklerini, diğer ağız çalışmalarında verilenlerle ortak bir tabloya yerleştirelim. Bakalım ilgili ağzıları bir bakışta tanıyabilecek miyiz?

I Edirne	II ...?..	III .?...	IV.?....	V. .?...	VI.?....	VII. .?...
k- > ğ-	k- > g-	k- > ğ-	k- > ğ-	k- > ğ-	k- > ğ-	k- > ğ-
f- > v-	-	-	-	-	-	-
t- > d-	t- > d-	t- > d-	t- > d-	t- > d-	t- > d-	t- > d-
s- > z-	-	-	-	s- > z-	-	-
p- > b-	p- > b-	p- > b-	p- > b-	p- > b-	p- > b-	p- > b-
f- > h-	-	-	-	-	-	-
g- > k-	-	-	-	-	-	g- > k-
b- > p-	b- > p-	b- > p-	b- > p-	b- > p-	-	b- > p-
v- > h-	-	-	-	-	-	-
z- > s-	-	z- > s-	-	-	-	z- > s-
d- > t-	-	d- > t-	d- > t-	(t-)	d- > t-	d- > t-
g- > k-	-	g- > k-	g- > k-	(k-)	-	-
b- > m-	b- > m-	b- > m-	b- > m-	b- > m-	-	b- > m-
m- > v-	-	-	-	-	-	-
h- > y-	-	-	-	-	-	-
v- > m-	-	-	v- > m-	v- > m-	-	-
j- > c-	j- > c-	-	j- > c-	j- > c-	-	j- > c-
h- > Ø -	h- > Ø -	h- > Ø -	-	-	-	-
m- > Ø -	-	-	-	-	-	-
v- > Ø -	-	-	-	-	-	-
y- > Ø -	y- > Ø -	y- > Ø -	y- > Ø -	-	y- > Ø -	y- > Ø -
Ø - > h -	Ø - > h -	Ø - > h -	Ø - > h -	-	Ø - > h -	Ø - > h -
Ø - > y -	Ø - > y -	Ø - > y -	-	-	Ø - > y -	Ø - > y -
-	ç- > c-	-	-	ç- > c-	-	ç- > c-
-	v- > f-	-	-	v- > f-	v- > f-	v- > f-
-	v- > p-	-	-	-	-	-
-	m- > b-	-	-	-	-	-
-	n- > l-	-	-	n- > l-	-	n- > l-

-	l- > m-	-	-	-	-	-
-	-	v- > b-	-	-	-	-
-	-	-	k- > h-	k- > h-	-	k- > h-
-	-	-	-	s- > c-	s- > c-	s- > c-
-	-	-	-	g- > c-	-	-
-	-	-	-	ç- > ş-	ç- > ş-	-
-	-	-	-	ş- > ç-	-	-
-	-	-	-	l- > n-	l- > n-	-
-	-	-	-	l- > d-	-	-
-	-	-	-	ş- > s-	-	-
-	-	-	-	-	Ø - > v-	-
-	-	-	-	-	-	h- > m-
-	-	-	-	-	-	g- > h-
-	-	-	-	-	-	ş- > c-

Yukarıdaki tabloya baktığımızda, bütün kelime başı ses değişiklikleri verildiği hâlde, II., III., IV., V., VI. veya VII. sütundaki ağızların hangi yöreler olduğunu anlayabilir miyiz?⁵ Hatta, kelime içi ve sonu değişimleri için de tablolar yapılırsa, yöreyi tanımamız sağlanabilir mi? Bu soruya olumlu cevap vermek oldukça zordur; çünkü ses değişimlerinin verilmiş tarzları, yörenin karakterini gösteren özellikleri ön plana çıkaramamaktadır. Yani, verilen ses değişimleri doğru olsa bile, gerçeği yansıtmamaktadır.

Kanımanızca, ağız araştırmalarında ses özelliklerini sınıflandırırken, “o ağız karakterize eden veya etmeyen”, “yaygın veya serpinti hâlinde bulunan”, “kurallı veya kuralsız olan” gibi alt bölümlere başvurmanız gerekmektedir. Tabii ki, burada da karşımıza, çözülmesi gereken şöyle sorunlar çıkar:

- Karakteristik olan özellikler nasıl belirlenecektir? Hangi özelliklere karakteristiktir diyebiliriz? Sadece bir ağızda bulunan özellik o ağız karakterize edebilir mi?
- Bir değişimdeki kurallılık veya kuralsızlığın sınırları nelerdir? vs.

Edirne ağızı örneğimiz üzerinde düşünelim:

Genellikle, başka ağızlarda olmayıp sadece bir ağızda olan özellikler, o ağız karakterize edebilir. Ancak, durum her zaman böyle de olmamaktadır. Örnek olarak, I. sütundaki (Edirne) f- > v- (*fışkın* > *vışgın*) değişikliği başka hiçbir ağızda görülmemiştir. O hâlde, bu Edirne ağızını karakterize mi etmektedir? Elbette hayır. Çünkü, buradaki f- > v- değişimi, Edirne ağızında kurallı ve yaygın bir değişimdir.

⁵ II. sütun Zonguldak-Bartın-Karabük; III. sütun Diyarbakır; IV. sütun Urfa; V. sütun Malatya; VI. sütun Keban-Baskil-Ağın; VII. sütun Erzincan ağızlarıdır. Ses değişimleri Kaynakça bölümündeki yayınlardan alınmıştır.

değildir.⁶ Yani, *fabrika* > *vabrika*, *fırın* > *vırın*, *feda* > *veda* vb. başka örnekleri görülmemektedir. Bu, bir veya birkaç kelimenin gösterdiği özel bir değişimdir. Aynı şekilde, yine sadece Edirne ağızında görülmüş bulunan: f- > h (*folluk* > *holluk*); v- > h- (*vücut* > *hücut*); m- > v- (*mesâiye* > *vesâyeye*); h- > y (*hemşehri* > *yemşeri*); m- > Ø- (*muhabbet* > *uabbet*); v- > Ø- (*vur-* > *ur-*) değişimleri de Edirne ağızını karakterize etmez; çünkü bunlar da sadece bir veya birkaç örnekte tespit edilmişlerdir. İlgili değişimlerin bazılarının, kişilerin yanlış telaffuzuna bağlı olması da muhtemeldir.

Kısacası, tablomuzda sadece Edirne ağızında görülen f- > v-; v- > h; m-> Ø- gibi değişimler, Edirne ağızını karakterize etmemektedir. O hâlde, Edirne ağızının karakteristik ses değişmesi var mıdır? Varsa ne/lerdir? Bizce, Edirne ağızının belirleyici özelliklerinin başında h- > Ø- (*hasta* > *asta*, *hemşehri* > *emşeri*) değişmesi gelir. Bu değişimin sadece Edirne ağızında değil, diğer ağızlara ait sütunlarda da yer alması, Edirne için karakteristik olduğu gerçeğini değiştirmez. Çünkü, bu özellik Edirne’de (istisnalar hariç) yaygın ve kurallı olmasına rağmen, diğer ağızlarda serpinti hâlinde bulunur. Ancak, bugüne kadar yapılan çalışmalarda o ağza ait ses değişikliklerinin hepsi, “yaygın mıdır, münferit midir” diye muhakeme edilmeden aynı tasniflerde sıralandığından, karşımıza yukarıdaki tabloların benzerleri çıkar. Bu özellikte birlikte ş- > j- (*beş* > *bej*) değişmesi de verilirse, Edirne ağızı (ünsüzler bakımından) tanımlanmış olabilir.

Edirne ağızı araştırmasındaki şu iki örnek de konumuz için önemlidir:

-k- > -n- : *elektirik* > *elentirik*

-y- > -n- : *radyoyu* > *radyonu*

Birer örneği bulunarak çalışmada bu türlü başlıklar konmuştur. Ancak, bu örnekler metinlerde geçmiş olsa bile, bizce k- > g-; t- > d-; h-> Ø, -ş > -j gibi bir ses değişmesini göstermemektedirler. Aralarındaki fark çok önemlidir. *gızıl* > *gızıl* olması bir fonetik eğilimdir. Bu eğilime uyan veya uymayan birçok kelime görülür. Ancak, *elektirik* > *elentirik* ve *radyoyu* > *radyonu* şekilleri münferittir. Bu tür telaffuzlar, pekçok ‘yörenin değil, kişinin’ ağızında görülebilir. Özellikle yabancı kaynaklı ve Türkçenin fonetiğine uymayan kelimeler, kişiler tarafından bazan bozularak da kullanılmaktadır. *radyoyu* > *radyonu* örneğinde ‘çok uzak’ bir benzetmenin söz konusu olabileceği düşünülse bile, ‘belirtme hâli’ ekine yansıyan bu tür örnekleri çoğaltmak zor olacaktır. Herhâlükarda, ilgili yayınları kullanacak araştırmacıları yanıltmaması için, bu tür örneklerin, ses değişimleri bahislerindeki karakteristik ve yaygın değişimlerden muhakkak ayrılarak verilmesi gerekir.

Ağız araştırmalarında verilen ses değişmesi özelliklerini o yayınlardan yararlanan araştırmacıların tekrar sınıflandırması (üstelik doğru sınıflandırması), oldukça zordur. Mevcut malzemeyi, karakteristik ve yaygın olup olmamalarına göre en iyi şekilde sınıflandırabilecek kişiler, o ağız üzerine malzemeyi toplayıp inceleme

⁶ Her ne kadar Emin Kalay, f- > v- değişikliğinin Edirne ağızında yaygın olduğunu söylese de, bu değişime sporadiktir. (Kalay, Emin, *Edirne İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara199, s.41).

yapan kişiler olacaktır. Bu yüzden, toplanan malzemenin doğru olmasının yanı sıra, o ağız için gerçeği yansıtacak şekillerde sınıflandırılarak yayınlanması bizler için son derece önemlidir.

Uşak İli Ağzı Ünsüz Değişmeleri

Burada verilen sınıflandırma, Afyon Kocatepe Üniversitesi'nde yürütmüş olduğum "Uşak İli Ağzıları" adlı proje için toplamış olduğum malzemeye dayanan bir deneme çalışmasıdır.

I. Karakteristik olanlar

A. Yaygın Olan Fonetik Eğilimler

1. Kök ve Tabanlarda

1.1. *Kelime başı ünsüz değişmeleri* : Eski Türkçedeki kelime başı 'k / k̄' ve 't' seslerinin ötümlülüşerek 'g / ğ' ve 'd' sesine dönüşmesi Oğuz Türkçesi için karakteristiktir. Pekçok Oğuz ağzında olduğu gibi, Uşak yöresinde de, yazı dilimizde bile ötümlüleşmemiş olan bazı 'k / k̄' ve 't' seslerini dahi ötümlü olarak görürüz. Yabancı kelimelerde de aynı eğilim geçerlidir. İstisnaları da vardır:

k- > g- : *gelin* (< *kelin*); *gör-* (< *kör*) (ince ünlülülerde)

gızıl (< *kızıl*); *goş-* (< *koş-*) (kalın ünlülülerde)

t- > d- : *düne-* (*tüne-*); *deñiz* (< *teñiz*) (ince ünlülülerde)

daş (< *taş*); *duz* (< *tuz*); (kalın ünlülülerde)

1.2. *Kelime veya hece sonunda ünsüz değişmeleri*

-ç > -ş : Bu değişim, Kıpçak Türkçesinde görülen ş < ç hadisesi değildir. Çünkü, Kıpçak Türkçesinde her şartta 'ç'ler 'ş' olmasına rağmen, Uşak ağzında, sadece kelime ve hece sonundaki 'ç'ler (bazan) sızıcılaşarak 'ş' olur:

üş (< *üç*); *ğaş-* (< *kaç-*); *işgi* (< *işki*)

1.3. *Ünsüz düşmeleri (kelime içi veya sonunda)*

-ğ / -ğ̄ > -Ø / 'ikizünlü' : Kelime ve hece sonunda ğ sesi kaybolduğunda kalan ünlü uzar. İki ünlü arasında kaldığında bazan ünlüleri tek ünlü hâlinde yazıp kaybolan 'ğ' sesi, bazan da 'ikizünlü (diftong)' şeklinde karşımıza çıkar.

aladı (< *ağladı*); *ide* (< *iğde*); *yamır* (< *yağmur*)

düün (< *düğün*); *deil / del* (< *değil*); *çin* (< *çiğın*)

-r / -r > -Ø- : 'r' sesinin kaybolması, Uşak ağzı için çok karakteristiktir.

Bu ses kaybolduğunda, bazan ünlü uzar bazan uzamaz.

tala (< *tarla*); *çikin* (< *çirkin*)

bi (< *bir*); *va* (< *var*); *gada* (< *kadar*);

-l / -l > -Ø- : *gemiş* (< *gelmiş*); *kakdı* (< *kalktı*)

nası (< *nasıl*)

-h/-h > -Ø- : Hece ve kelime sonunda düştüğü gibi, iki ünlü arasında da kaybolabilir. Sesin kaybolması sonucunda, kalan ünlü uzar.

baçe (< *bahçe*); *saba* (< *sabah*)

melle (< *mahalle*), *sabısı* (< *sahibi+si*)

2. Eklerde veya Ekleşme Sırasında

2.1. Ünsüz Benzetmeleri (assimilation)

nl > nn : Sonunda ‘n’ bulunan kelimeler, ‘l’ ile başlayan (+IAr; +II; +IIK) ekleri alırsa, ekin ünzüzü benzetmeye uğrayarak ‘n’ olur:

gadınna (< *kadın+lar*); *düünne* (*düğün+ler*)

kefinni (< *kefin+li*)

insannık (< *insan+lık*);

ml > nn : Sonunda ‘m’ bulunan kelimeler de, ‘l’ ile başlayan (+IAr; +II; +IIK) eklerini alırsa, ekin ünzüzü benzetmeye uğrayarak ‘n’ olur. Bunun, nl > nn kadar örneği görülmez:

ölümni (< *ölüm+li*)

rl > ll : Geniş zaman 3. çokluk kişi çekimlerinde bu benzetme türü oldukça yaygındır, ancak bütün örneklerde görülmez. Yazı dilinin özelliği, bu benzetme baskın gelmeye başlamıştır:

yapalla (< *yaparlar*)

2.2. Ünsüz Ötümlüleştirmeleri

2.2.1 Kelimenin sonundaki ünsüzün ötümlüleşmesi : Ötümsüz bir

ünsüzle biten bir kelimeye ünlüyle başlayan bir ek gelirse, kelimenin sonundaki ötümsüz ünsüz iki ünlü arasında kalır ve ötümlüleştirmeye uğrayar. Bu hadise de Anadolu ağızlarının pekçoğu için karakteristiktir. Bazan, ötümsüz ünsüzle biten kelimeyi ünlü ile başlayan bir kelime takip ettiğinde de aynı olay görülebilir. Daha ileri bir aşama olarak, bazan, eğer son ses ‘K’ ise, önce ‘ğ’ olur, ardından da iki ünlü arasında kaybolur ve ünlüyü uzatır:

t > d : *uzadır* (< *uzatır*);

k > g : *duvağ ededik* (*duvak ederdik*); *derne / dernee* (< *dernek+e*)

2.2.2. Ekin başındaki ünsüzün ötümlüleşmesi : Kelimelerin sonu

ötümsüz bir ünsüzle biterse, ‘d / t’ ile başlayan ekler, Türkiye Türkçesi yazı dilinde uyuma girmektedir. Bu durum, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde farklı idi. Kelime ötümsüz ünsüz ile de bitse, ek ‘d’ ünsüzü ile beşliyordu. Uşak ağızında da, böyle durumlarda, ünsüz uyumu olmaz ve ekin başındaki ses ‘d’ olarak görülür.

st = sd	: <i>asdıñız</i> (= <i>astınız</i>)
şt = şd	: <i>beşden</i> (= <i>beşten</i>)
pt = pd	: <i>yapdık</i> (= <i>yaptık</i>)

B. Belirli Bir-Birkaç Kelimede Görülen veya Belirli Bir Şarta Bağlı Olanlar

Herhangi bir kelime, sürekli aynı değişik şekli ile bulunuyor ama ilgili fonetik eğilim diğer benzeri kelimelerde görülüyorsa, bunları da karakteristik şekiller olarak düşündük. Örneğin, Uşak ağzında kelime başı ‘b-’ sesleri korunmuştur. Kelimede bir geniz ünsüzü bile varsa b->m- görülmez. Azerbaycan Türkçesi için karakteristik olan bu değişme, bazı Anadolu ağızlarında da yaygın olarak bulunur. Uşak ağzı ise kelimeler ‘b-’den yanadır. Ancak ‘bin-’ fiilini, Uşak yöresinde yaygın olarak ‘min-’ fonetiğinde buluruz. Buna benzer şekilde, bir kelime Uşak ağzında yaygın olarak değişmiş şekli ile yaşıyorsa, bunları karakteristik kelimeler olarak değerlendirdik:

1. Kök ve Tabanlarda

b- > m-	<i>min</i> (< <i>bin-</i>)
b- = b-	<i>bazar</i> = <i>bazar</i>
p- > m	<i>manca</i> / <i>mancar</i> (< <i>pancar</i>)
g- > c-	<i>cavır</i> (< <i>gavur</i>)
ç- > c-	<i>cingen</i> (< <i>çingene</i>)
-b- > -v-	<i>buva</i> (< <i>baba</i>)
-r- > -l-	<i>güleş</i> (< <i>güreş</i>)
-m->-b- (md > nd)	<i>şindi</i> (< <i>şimdi</i>)
-öy > -ô	<i>şöle</i> (< <i>şöyle</i>)

2. Eklerde

“Görülen geçmiş zaman ekinin 3. teklik kişi çekimi”nde, ekin sonunda ‘n’ sesi türemesi yaygındır.

-Ø > -n	-dIn > -dI (<i>gelirdin</i> < <i>gelirdi</i> ; <i>vardın</i> < <i>vardı</i>)
---------	--

C. Eskiçil Şekillerin Saklandığı Örnekler

Genel fonetik eğilime ve yazı dilindeki değişmiş şekillere rağmen Eski Türkçedeki şekillerin korunduğu kelimeler vardır. Örnek olarak, Oğuz Türkçesindeki genel eğilim sonucu yazı dilimizde ötümlüleşmiş olmalarına rağmen ağızlarımızda eski şekillerini koruyan kelimelerin bir kısmı sadece birkaç kez kullanılmış olsalar bile, bazı örnekler yaygın olarak eski şekilleriyle bulunur ve o ağız için karakteristik durum arz eder.

k- = k-	<i>key-</i> / <i>keyin-</i> ‘giymek/giymek’ (çok yaygın)
	<i>kölge</i> ‘gölge’; <i>köl</i> ‘göl’ (az yaygın)
-η-/-η = -η-/-η	<i>deñiz</i> ‘deniz’; <i>geldiñiz</i> ‘geldiniz’

II. Karakteristik Olmayanlar

A. Fonetik Bir Sebebe bağlı Olarak Sadece Belirli Kelimelerde veya Ekleşmede Görülenler

Belirli bir fonetik sebebi olan, ancak o eğilimin ne başka kelimelerde görüldüğü, ne de ilgili kelimeye yaygın ve tutarlı şekilde bulunduğu örnekler bu başlık altında verilmektedir. Örnek olarak, kelime başındaki ‘y’ seslerinin, kendinden sonra düz-dar bir ünlü varsa düşmesi Azerbaycan Türkçesi için genel bir eğilimdir. Anadolu’daki bazı ağızlarımızda da görülür. Uşak ağızında bu eğilim yoktur. Ancak, sadece *yıldız* > *ıldız* kelimesinde birkaç kez görülür. Yukarıda verilen *bin-* > *min-* örneğinden farklı, *min-* fiilinin Uşak’ın genelinde ve yaygın olarak bu şekli ile kullanılmasına rağmen, ilgili kelimenin genellikle *yıldız* olmasına rağmen sadece birkaç kez *ıldız* diye geçmiş olmasıdır.

1. Kök ve Tabanlarda

yI- > ØI-	<i>ıldız</i> (< <i>yıldız</i>)
tl- > cl-	<i>cırnakla-</i> (< <i>tırnakla-</i>)
b- > m-	<i>munna</i> (< <i>bunlar</i>) (sadece birkaç kez)
b- > p-	<i>prava</i> (< <i>bravo</i>)
p- > b-	<i>babiç</i> (< <i>pabuç</i>)
v- > f-	<i>fişne</i> (< <i>vişne</i>)
s- > h-	<i>hümkür-</i> (< <i>sümkürmek</i>); <i>hini</i> (< <i>sini</i>)
(ş)- > h-	<i>himdi</i> (< (ş) <i>indi</i>)
s- > z-	<i>zebze</i> (< <i>sebze</i>)
Ø- > h-	<i>hateş</i> (< <i>ateş</i>)
-n->-η- (nk > ηk)	<i>kaηkı</i> (< <i>hanı</i>)
-k- > -ğ-	<i>göğde</i> (< <i>gökte</i>)
-f- > -Ø-	<i>çit</i> (< <i>çift</i>)
-Ø- > -r-	<i>damrd</i> (< <i>damat</i>)
-t > -Ø	<i>çif</i> (< <i>çift</i>)
-r > -k	<i>gadak</i> (< <i>kadar</i>)
-z > -s	<i>gıs</i> (< <i>kız</i>); <i>otus</i> (< <i>otuz</i>)
-Ø > -m	<i>bilem</i> (< <i>bile</i>)

2. Ekleşme Sırasında

Kendinden önce gelen kelime ‘m’ ünsüzü ile bittiğinde, ‘var’ kelimesinin başındaki ‘v’ sesi ‘m’ sesine dönüşüyor. İki kelime birbirine ulandığında, ekleşmede görülen benzetme eğilimi işlerlik kazanmış oluyor:

v- > m- (*evim*) *var* > (*evim*) > *ma*

B. Sesleri Bozularak Telaffuz Edilenler (Çoğunlukla Kişilere Bağlı Olarak)

Bütün yörelerde, kişilere bağlı olarak, sesleri bozularak telaffuz edilen kelimeler olabilir. Bu tür bozulmalarda, kelimenin yabancı kaynaklı olması ve Türkçenin fonetiğine de aykırı bulunması önemli rol oynar. Bir kelime, o yörenin pek çok konuşanınca bozulabildiği gibi, sadece bir kişi tarafından da yanlış telaffuz edilebilir. Hatta, aynı kişi bile bazan kelimeyi normal, bazan bozarak söyleyebilir. Bu tür değişmelerin ağızdaki diğer değişmelerden ayrı tutulması gerekir:

v- > m-	<i>mazlefe</i> (< <i>vazife</i>)
-v- > -f-	<i>sifil</i> (< <i>sivil</i>)
-t- > -p-	<i>tepligat</i> (< <i>tatbikat</i>)

Kaynakça

- Buran, Ahmet, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997
- Eren, Emin, *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997
- Erten, Münir, *Diyarbakır Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994
- Gülseren, Cemil, *Malatya ili Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000
- Kalay, Emin, *Edirne İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998
- Özçelik, Saadettin, *Urfa Merkez Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997
- Sağır, Mukim, *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995